

Р. Л. Сердега

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, м. Харків

Назви зернових культур та деяких їх частин у центральнослобожанських говірках

Сердега Р. Л. Назви зернових культур та деяких їх частин у центральнослобожанських говорах. В статті на матеріалі центральнослобожанських говірок розглянуто найменування зернових культур та деяких їх частин. Назви зернових рослин — це дуже давня і стійка група слів. У її складі є утворення як праслов'янської доби, так і пізнішого часу. Встановлено, що назви злакових рослин у центральнослобожанських говірках, як правило, збігаються з відповідними найменуваннями у загальнонародній мові, хоча є й певні відмінності, що виявляються на всіх рівнях діалектного мовлення досліджуваного ареалу. Розкрито етимологію деяких із цих найменувань.

Ключові слова: *назви зернових культур, центральнослобожанські говірки, лексема, семема, лексико-семантична група.*

Сердега Р. Л. Названия зерновых культур и некоторых их частей в центральнослобожанских говорах. В статье на материале центральнослобожанских говоров рассматриваются названия зерновых культур и некоторых их частей. Наименования зерновых растений — это очень давняя и устойчивая группа слов. В её составе имеются как образования праславянского периода, так и более позднего времени. Установлено, что названия злаковых растений в центральнослобожанских говорах, как правило, совпадают с соответствующими общенародными наименованиями, но определённые особенности, которые проявляются на всех уровнях в исследуемом ареале, всё ж таки имеются. Раскрыта этимология некоторых из этих названий.

Ключевые слова: *названия зерновых культур, центральнослобожанские говоры, лексема, семема, лексико-семантическая группа.*

Serdega R. L. Names of cereal crops and some of their parts in Central Slobozhanshchyna dialects. The present paper deals with names of cereal crops and some of their parts based on the central Slobozhanshchyna dialects. A name of cereal plants is a very ancient and stable word group. This group consists of ancient Slavic formations as well as of later periods. It was defined that names of cereal plants in central Slobozhanshchyna dialects as a rule coincide with the corresponding public names. Though there are some special peculiarities that are revealed on all levels in the researched area. The etymology of some plants' names was defined.

Key words: *names of cereal crops, Central Slobozhanshchyna dialects, lexeme, sememe, and lexical-semantic group.*

Діалектна лексика має велику науково-практичну цінність не тільки для лінгвістики, а й для багатьох інших галузей науки – етнографії, етнології, історії тощо. Тому надзвичайно актуальною проблемою сьогодні є дослідження різних тематичних і лексико-семантичних груп регіональної лексики.

Однією з найхарактерніших особливостей конкретного просторового мовлення є багатство його на слова, що стосуються спеціальних галузей господарства, зокрема на ті, які пов'язані з сільськогосподарською діяльністю людей. Найважливішою ж галуззю хліборобства є зернове господарство. Під зерновими культурами – значна частина орних земель України. Харківщина не є щодо цього винятком, оскільки вирощування зернових є головною галуззю сільського господарства області [2:164]. На цій території вирощують озиму і яру пшеницю, озиме жито, кукурудзу, овес, просо, гречку. Отже, відповідно до позалінгвістичного (від реалії до назви) принципу, перейдімо до розгляду лексем, пов'язаних із найменуваннями зернових культур.

Ці назви так чи інакше розглядали П. Гриценко [1], М. Никончук [4], І. Сабадош [5] й інші.

Матеріалом для статті слугували записи говіркової лексики Центральної Слобожанщини з 186 населених пунктів Харківської області, виконані викладачами і студентами філологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, а також фактаж зібраний автором власноруч протягом 2001–2006 рр.

ЛСГ на позначення злаків та пов'язаних із ними денотатів утворює своєрідну організовану цілісність. Ця своєрідність, зазначає П. Гриценко, полягає насамперед у тому, що гіпонімічні відношення (між родовими назвами) дуже динамічні [1:73–74].

Такі номени, як „пшениця”, „жито”, об'єднані родовою назвою „хліб”, проте як гіпоніми з лексемою „хліб” не пов'язані кукурудза, просо й інші культури. Мікрогрупи найменувань, пов'язані з окремими рослинами, у переважній більшості є репрезентантами спільного набору сем: „рослина, загальна назва”, „стебло”, „плодоносна частина стебла”, „плід”, „тип рослини за формою (кущ, стебло)” та ін. Отже, слушно зауважує П. Гриценко, „усвідомлювана цілісність ЛСГ назв

сільськогосподарських культур реалізована в ідентичній (чи дуже близькій) сегментації денотативного плану; усвідомлення цілісності відбилось і в спільній номінації однакових частин різних рослин” [1:73]. Досить складну семантичну структуру мають такі лексеми цього ж семантичного ряду: *в́олот'* „колосок проса і вівса” (Солоницівка, Зарічанка Дергачівського району, Шестакове Вовчанського); „суцвіття кукурудзи” – *в'їник* (Шевченкове Харківської області), *м'їт'б́лка* (Черемушка, Яблунівка Валківського), *м'їт'елка* (Солоницівка, Зарічанка Дергачівського, Першотравневе, Костянтівка Зміївського району). Останні дві лексеми у центральнотрощанських говорах використовуються і на позначення найменувань колосків проса та вівса *м'їт'б́лка* (Черемушка, Яблунівка Валківського району), *м'їт'елка* (Зарічанка, Солоницівка Дергачівського, Костянтівка Зміївського району).

Найменування зернових культур — це дуже давня і стійка група слів. У її складі є утворення як праслов'янської доби (žito „зернові культури взагалі”, гъзь „жито”, рьшеніса „пшениця”, ешту „ячмінь”, овъсь „овес”, просо „просо”), так і пізнішого часу. Так, наприклад, лексема гречка, як і сама реалія, потрапила на слов'янські терени пізніше за згадувані вище найменування злакових культур. Дослідник ботанічної номенклатури І. В. Сабадош пише, що гречка звичайна (родина гречкові) була відома за часів Київської Русі [5:37]. Підставою для такого твердження є знайдені археологами біля Харкова зерна гречки, які належать до періоду XI–XIII ст. І хоча, як слушно зауважує вчений, пам'ятками давньоруської писемності назви цієї культури не засвідчені, визнається, що старопольське грук не пізніше XII–XIII ст. запозичене з литовського grikai, джерелом якого є киеворуські * гръка, греча (тобто „гречка рослина”; „яка прийшла з Греції”), утворені від гръкъ „грек” [3:592, 5:37, 6: 457].

У центральнотрощанських говірках на позначення цієї культури використовують лексеми *гр'єчка* (майже в усіх обстежених пунктах), *гр'єчїха* (Смирнівка Лозівського, Іванівка Барвінківського, Катеринівка Близнюківського, Лебеже Чугуївського, Солоницівка й Зарічанка Дергачівського району), *гр'єч'їха* (Жовтневе Сахновщинського, Іллічівка Барвінківського, Ков'яги Валківського, Рокитне Нововодолазького), *гр'єч'їха* (Смирнівка Лозівського, Борова Борівського району Харківської області).

Кукурудза — найновіша для України злакова рослина. Вона завезена до Європи після відкриття Америки (за І. Сабадошем 1493 р.) [5:92]. Найменування цієї культури з'являються на українських землях тільки з початку XVIII ст.: пшеница турецкая, кіяхи, кукуруза, тенгериця, тенкериця, кукуриця, мелай [5:92]. Порівняно з назвами рослин, що відомі слов'янам із давніх-давен найменування кукурудзи мають значну кількість діалектних варіантів, зокрема в українських говорах. Наприклад, у правобережнополіських маємо такі: кияхи, кіяхі, кіляхі, кікі, китяхи, кітяхі, китяги, ковтяхи, пшеничка, калач, кукуруза, кукурудза, какаруза [4]. Більшість варіантів номінацій кукурудзи є запозиченими з інших мов, як слов'янських, так і неслов'янських, зокрема польської, румунської, угорської тощо [5:92–93]; це відзначає і М. Фещенко у дослідженні „Назви лікарських рослин в українській мові” [7:11], хоча, звичайно, є й власне українські утворення, наприклад, кияхи (за допомогою суфікса -ах-и від кий „палиця” [5:109]. Центральнотрощанським же найменуванням цієї культури властива незначна варіативність. У говірках Центральної Слобожанщини, маємо лексему „кукурудза” та кілька її фонетичних варіантів *кукур'г'уза* і найпоширеніший у цьому ареалі *кукуру'за*. Узагалі ж, як слушно зауважує І. Сабадош, назва „кукурудза” належить до важких в етимологічному відношенні. Це відзначає й М. Фасмер [6:407]. Незважаючи на численні етимології, в тому числі й ті, що допускають виникнення слова „кукурудза” на слов'янській мовній основі (зв'язок з прасл. * kokog (*kokur), враховуючи труднощі пояснення утворення цієї лексеми на слов'янському ґрунті і напрям поширення культури кукурудзи в Європі з півдня на північ, слід схилитися до думки тих авторів, які припускають запозичення до української мови „кукурудза” через турецьке посередництво (порівняйте тур. kukuruz, kokogos і румунське cuscuz [5:92]. Безперечно, заслуговує на увагу і припущення про те, що турецьке чи румунське слово, можливо раніше запозичене від слов'ян, а потім повернулося до них із новим значенням і дещо в зміненому фонетичному вигляді [5:93]. До слов'янської етимології назви „кукур'дза” схилиється й О. Трубаčov у додатку до 2-го видання „Етимологического словаря русского языка” М. Фасмера, зокрема, він припускає можливість власне південнотрощанської назви, беручи до уваги документованість власного імені Cuscuz у 1990 р. [5:93].

Слід відзначити, що під тиском літературної вимови форма *кукур'г'уза* в центральнотрощанських говірках зникає з активного ужитку й відходить на другий план. Літературне *кукуру'дза* є невід'ємним складником лексичної системи досліджуваної території у сегменті „основні зернові культури”, проте в центральнотрощанських говірках спостерігається доволі виразна тенденція заміни африкати dz на

фрикативний звук з (і відповідно форму *кукуру́за*). У цьому виявляється як певне спрямування до „опрощення”, так і вплив російських систем.

Узагалі ж основні найменування зернових культур у говірках Харківщини загальновідомі й загальноновживані. Ці назви не відзначаються особливою різноманітністю і, як правило, майже безваріантні. Не виявляють тенденцій до зникання і заміни, хоч і дуже давні. Більшість найменувань злакових рослин успадковані ще з праслов'янської мови. Розглянемо сучасне функціонування цих назв у центральнослобожанських говірках. Семема „жито, зернова культура” має такі репрезентанти *жі́то* (в 171 населеному пункті), *ро́ж* (у 15 н.п.). Значення „просо” представлене лексемами просо (в усіх обстежених пунктах), *пр'ісц'е́* (в 3 н.п.), *просц'е́* (в 2 н.п.). Семема „овес” репрезентована такими елементами *ов'ес* (у 182 н.п.), *в'ї́с'о* (в 3 н.п.), *в'ї́ф'с'о* (в 1 н.п.). Значення „ячмінь” представлене лексемами *йачм'ї́н'* (у 178 н.п.), *йачм'є́н'* (у 7 н.п.), *йарови́на* (в 1 н.п.). Семема „пшениця” має такі репрезентанти *пшени́ц'а* (в 179 н.п.), *пшини́ц'а* (в 3 н.п.), *пшан'ї́ца* (в 2 н.п.), *пшани́ц'а* (в 2 н.п.).

Значний інтерес становлять назви різновидів основних злакових рослин. Вони мають значно більшу варіативність. Наприклад, семема „овес голий або голозерний” передається словом „голий” та іншими похідними від нього *гол'е́ц'*, *гол'я́к*, *го́лка*, *гол'я́ка*. Такі найменування зумовлені потребою відрізнення цього сорту вівса з оголеним зерном від іншого більш поширеного, так званого плівкового вівса, зерна якого знаходяться в плівках.

Найбільшу кількість видових назв у центральнослобожанських говірках і відповідно лексем на їх позначення має пшениця. Семема „безоста пшениця” репрезентована такими двослівними й однослівними елементами, що мають прозору мотивацію, а також описовими конструкціями: *безо́ста пшени́ц'а*, *безв'у́са пшан'ї́ц'а*, *безос'т'ук'о́ва пшени́ц'а*; *б'ї́лоўска*, *б'ї́локол'о́ска*, *голокол'о́ска*, *го́лка*; *пшени́ц'а без ос'т'ук'ї́ў*, *пшени́ц'а без ус'т'ук'ї́ў*. На позначення пшениці звичайної (з остюками) в центральнослобожанському ареалі використовують такі ж форми, як і для загальної назви, а якщо треба конкретизувати, то вживають форми *ост'ї́ста пшени́ц'а*, *пшени́ц'а з ус'т'ук'а́ми*, *пшени́ц'а з ост'ук'а́ми*, *пшени́ц'а з ос'т'ак'а́ми*. Значення ж „пшениця тверда” представлене як однокомпонентними утвореннями: *арнаўтка*, *орнаўтка*, *арнаўта*, *орнаўта*, *арноўка*, *гарноўка*, *арн'ї́ўка*, *гарн'ї́ўка*, *арнаўт*, *арнаўт* (ці назви походять, очевидно, від турецького arnavut „албанський”) [3:86], так і двокомпонентними: *скалі́ста пшени́ц'а*, *склі́ста пшени́ц'а* (походять, мабуть, від слова „скеля”, тобто сорт з твердим, як скеля, зерном). Семема „яра пшениця” репрезентована такими лексемами *йа́ра пше́ц'а*, *йаро́ва пше́ц'а*, *йарина́*, *йари́ц'а*, *йа́рка*, причому слово „ярка” в центральнослобожанських говірках вживається й для називання молодої вівці, яка ще не ягнилася. Значення „озима пшениця” має найменшу кількість маніфестантів: *озі́ма пше́ц'а*, *озі́мина*, *озимина́*.

Отже, підводячи підсумок, ще раз відзначимо, що найменування зернових культур — дуже давня і стійка група слів. У її складі є утворення як праслов'янської доби (жито, овес, просо, пшениця, ячмінь), так і пізнішого часу (гречка, кукурудза), проте основні назви зернових рослин не виявляють тенденцій до зникання, хоч і дуже давні.

ЛСГ на позначення злаків та пов'язаних із ними денотатів становлять цілісну систему із своєрідною організацією. Так, наприклад, мікрогрупи лексем є переважно репрезентантами набору семем: „загальна назва сільськогосподарської культури”, „стебло”, „плодоносна частина”, „тип рослини за формою (кущ, стебло)”. Цілісність ЛСГ „найменування зернових культур” реалізована і в ідентичній чи дуже близькій сегментації денотативного плану. Усвідомлення системності відбилось і в спільній номінації однакових частин різних рослин. Наприклад, *м'ї́м'є́лка* — колосок проса і вівса, те ж саме *во́лот'* й інші.

Назви злакових рослин у центральнослобожанських говірках, як правило, збігаються з відповідними найменуваннями у загальнонародній мові, хоча є й певні відмінності, що виявляються на всіх рівнях діалектного мовлення даного ареалу, наприклад, у семантиці: *мет'є́лиц'а* — „суцвіття кукурудзи” і літ. „завірюха”, *пл'а́т':а* — „обгортка качана кукурудзи” і літ. „вид верхнього жіночого одягу”, *м'ї́м'ла́* — „суцвіття кукурудзи” і літ. „знаряддя для прибирання подвір'я”; у словотворенні: діал. *в'ї́с'ї́ўжн'ик* (подібний до вівса бур'ян) і літ. *в'ї́с'ї́ўг*; фонетиці — діал. *ус'т'ук'* і літ. *ос'т'ук'*; граматиці — літ. *ос'т'ук'* (чол. рід) і діал. *ос'т'а* (жін. рід).

Однак, ще раз зауважимо, що основні найменування зернових у говірках Харківщини є переважно загальновідомими і загальноновживаними. Ці назви не відзначаються особливою різноманітністю і, як правило, майже безваріантні. Так, наприклад, семема „ячмінь, загальна назва рослини” представлена такими репрезентантами: *йачм'ї́н'* (загальноновживаний), фонетичним варіантом *йачм'є́н'*, що має значне поширення в досліджуваних говірках, і лексичним дублетом *йарови́на* (спорадичний). Значення „кукурудза, загальне найменування культури” представлене формами *кукуру́дза* (літ.),

кукуру́за (найпоширеніший на Харківщині варіант цього слова) і *кукурґу́за* (репрезентант, що поступово виходить із активного вжитку).

Література

1. Гриценко П. Ю. Моделивання системи діалектної лексики / П. Ю. Гриценко. — К. : Наук. думка, 1984. — 227 с.
2. Гук Д. Т. Сельское хозяйство Харьковской области / Д. Т. Гук // Харьковская обл. природа и хозяйство. — Х. : Харк. ун-т, 1971. — Вип. VIII. — С. 163—172. — (Материалы Харьковского отдела географического общества Украины).
3. Етимологічний словник української мови в семи томах. — К. : Наук. думка, 1982—1989. — Т. 1—3.
4. Никончук М. В. Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся / М. В. Никончук. — К. : Наук. думка, 1985. — 312 с.
5. Сабадош І. В. Формування української ботанічної номенклатури / І. В. Сабадош. — Ужгород, 1996. — 192 с.
6. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер. — М. : Прогресс, 1964—1973. — Т. 1—4.
7. Фещенко Н. М. Названия лекарственных растений в украинском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Н. М. Фещенко. — К., 1974. — 24 с.